

Prof. Dr. GYULA MORAVCSIK

Ἐπιτίμιου διδάκτορος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΕΛΛΗΝΟΛΟΓΙΑ Ἡ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ*

Τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπιστημῶν καθορίζουν τρεῖς παράγοντες, οἱ ὅποιοι τὴν ἐπηρεάζουν σημαντικῶς. Ὁ πρῶτος εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, δηλαδὴ τὸ ἐξεταζόμενον, ὁ δεύτερος τὸ ὑποκείμενον, δηλαδὴ ὁ ἐξετάζων ἐρευνητής, ὁ δὲ τρίτος ἡ ἀμοιβαία σχέσις τῶν μνημονευθέντων δύο παραγόντων. Ἄν καὶ τὸ ἀντικείμενον τῶν ἐρευνῶν μένει τὸ αὐτὸ πάντοτε — εἰς τὸ ἔδαφος τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν εἶναι τοῦτο μία ὀρισμένη ἐποχὴ τοῦ παρελθόντος, ἡ ζωὴ ἐνὸς λαοῦ ἢ μᾶς πολιτιστικῆς μορφῆς —, αἱ σχετικαὶ πηγαί, αἱ ὁποῖαι ἀναπαριστάνουν τὰ χρονικῶς καὶ τοπικῶς πεπερασμένα γεγονότα καὶ φαινόμενα, ὑφίστανται διαρκεῖς μεταβολάς. Τὸ σχετικὸν ὕλικόν ἀλλάσσεται ὅχι μόνον ποσοτικῶς, ἀλλὰ καὶ ποιοτικῶς, ἐνῶ προϊόντος τοῦ χρόνου τὰ γνωστὰ γραπτὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα πληθύνονται, ἀνακαλύπτονται ἄλλα νεώτερα καὶ σημαντικώτερα καὶ τὰ παλαιὰ ἀξιολογοῦνται κατὰ διάφορον τρόπον, ὑπὸ νεωτέρας ἐπόψεως.

Ἀλλάσσει ὁμοῦ καὶ ὁ δεύτερος παράγων, δηλαδὴ τὸ ἐξετάζον ὑποκείμενον, καὶ μεταβάλλεται καὶ ἡ σχέσις τοῦ πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα ἀντικείμενα. Αἱ γενεαὶ διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλην καὶ ἐν τῷ μεταξὺ τροποποιεῖται καὶ αἱ ἀπόψεις τῶν. Πρόκειται ὅχι μόνον περὶ ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς κοινότητος τῶν συγχρόνων ἀτόμων, δηλαδὴ τῆς ἐκάστοτε κοινωνίας, ἡ κοσμοθεορία τῆς ὁποίας καὶ ἐπίσης τὰ ἰδιάζοντα ἐνδιαφέροντα καὶ ἡ ἀξιολογικὴ κατευθυνσις διαδραματίζονται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπιστημῶν σημαντικὸν ρόλον.

* Ὁμιλία ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (1963), ἀπαγγελεῖσα, ὡς ἐγράφη, νεοελληνιστί. Ἐλάχισται διορθώσεις ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῆς «Ἐπετηρίδος» (1970), εἰς ὃν εἶχεν ἐμπιστευθῇ τὸ χειρόγραφον. Τοῦ αὐτοῦ θέματος εἶναι καὶ τὸ δημοσίευμα G. Moravcsik, *Byzantinologie et Hellénologie* ἐν περ. «Byzantion» XXXV, 1965, σσ. 291 - 301.

Ὁ προώρως ἀποβιώσας ἐξοχος Ἕλλην φιλόλογος Ἰωάννης Συκουτρῆς, τὴν μνήμην τοῦ ὁποίου ἐπαναφέρω μὲ ἀγάπην καὶ εὐλάβειαν, εἰς τὸν ἐναρκτήριον λόγον του ¹ διεξοδικῶς ἐξέθεσεν, ὅτι ἔργον ἔχει ἡ ἐπιστήμη νὰ συμπληρώσῃ καὶ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν ἄμεσον ζωντανὴν παράδοσιν τῆς κοινωνίας, ὅπου αὐτὴ δὲν ἐξαρκεῖ, δηλαδὴ νὰ παρέχῃ τὴν ἀναγκαίαν ἐρμηνείαν τῶν γεγονότων καὶ φαινομένων, τὴν ὁποίαν αἱ ζωνταναὶ γνώσεις τῆς συγχρόνου κοινωνίας δὲν δύνανται νὰ μᾶς δώσουν. Κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Συκουτρῆ ἔργον ἔχει ἡ φιλολογία νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, εἶναι λοιπὸν εἰς ἀπὸ τοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους τῆς παρελθοντολογίας. Ἡ ἐρμηνευτικὴ μεσολάβησις τῆς ἐπιστήμης εἶναι τόσῳ ἀναγκαιοτέρα, ὅσῳ μακρότερον χρονικῶς καὶ τοπικῶς εὐρίσκονται ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴν τὰ ἐξεταζόμενα μνημεῖα. Εἰς τὴν σαφεῖ θεωρίαν τοῦ Συκουτρῆ δυνάμεθα ἀκόμη νὰ προσθῶμεν, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέτασις ἡ συμπεπλεγμένη καὶ μὲ ἀτομικὰ ἐνδιαφέροντα ἀντλεῖ τὰς ἀφορμὰς τῆς πάντοτε ἀπὸ τὴν ζωντανὴν παράδοσιν τῆς συγχρόνου κοινωνίας.

Τὸ πῶς ἰσχύουν οἱ μνημονευθέντες παράγοντες εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης, καταφανέστατον παρουσιάζεται εἰς τὴν ὑπερδισχιλιετὴ ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, ὅπου οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν των κατ' ἰδιαιτέρον τρόπον συμπεπλεγμένοι.

Ἄς ἐπιτραπῇ πρὸ πάντων νὰ δώσω εἰς γενικὰς γραμμάς σύντομον ἐπισκόπησιν περὶ τῆς ἐξελιξέως τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν. Θὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν μας συμφώνως πρὸς τὰς ἐκτεθείσας ἀπόψεις εἰς τὰ ἐξῆς ζητήματα. Ποία εἰκὼν κατοπτρίζεται εἰς τὴν ζωντανὴν παράδοσιν τῶν διαφόρων ἐποχῶν καὶ κοινωνιῶν καὶ πότε καὶ συνεπεῖα ποίων ἀφορμῶν προέκυψεν ἡ ἀνάγκη νὰ συμπληρώσῃ καὶ ἐμβαθύνῃ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἰς αὐτὴν τὴν εἰκόνα διὰ τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐπεμβάσεώς της ;

Ἡ περιέργεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ τὸ ἰδικόν του παρελθὸν εἶναι ἀρχέγονος καὶ εὐνόητος. Οἱ μεγάλοι ἱστορικοί, ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης καὶ ἄλλοι παριστάνουν εἰς τὰ ἔργα των ὄχι μόνον τὰ συμβάντα τῆς ἐποχῆς των, ἀλλ' ἀνακινοῦν καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς προΐστορίας. Οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι, κυρίως ὁ Ἀριστοτέλης, ἐξετάζοντες τὴν προέλευσιν τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν προβάλλουν καὶ τὰς ἐπόψεις τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως. Ἀλλὰ ἡ καθαυτὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀρχίζει μόνον εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἡ ὁποία δικαίως ἐθαύμασε τὰ ἀριστουργήματα τῆς προηγουμένης κλασσικῆς ἐποχῆς, τὰ ἐταξινόμησεν εἰς κανόνας καὶ τὰ ἐθεώρησεν ὡς ὑποδεί-

1. I. Συκουτρῆ, Φιλολογία καὶ ζωή, Ἀθῆναι 1931, γαλλικὴ μετάφρασις Jean Sykourtris, *Philologie et vie* [Magyar - Görög Tanulmányok - Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται 6], Budapest 1938.

γματα. Ἀλλὰ συνεπεῖα τῆς γλωσσικῆς καὶ πολιτιστικῆς διαφορᾶς, τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως, τῆς βαθμίδων ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν κατέστη ἀναγκαῖον νὰ ἐρμηνευθοῦν τὰ προγενέστερα γραμματειακὰ δημιουργήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν πλέον εὐκατάληπτα οὔτε ὑπὸ τὴν ἐποψιν τῆς γλώσσης οὔτε ὑπὸ τὴν ἐποψιν τοῦ περιεχομένου. Μαρτυροῦν τοῦτο καὶ οἱ διασωθέντες πάπυροι, οἱ ὁποῖοι περιέχουν γλωσσάρια πρὸς χρῆσιν τῶν ἀρχαίων φοιτητῶν διὰ νὰ κατανοήσουν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα. Οἱ ἐπιστήμονες εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλων πόλεων συγκεντρώνουν τὰ χειρόγραφα τῶν ἀρχαίων ἀριστουργημάτων, παρασκευάζουν κριτικὰς ἐκδόσεις καὶ ἐρμηνεύουν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Τοιοῦτοτρόπως ἡ πρακτικὴ ἀνάγκη προκαλεῖ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐρευναν ὡς αὐτοσκοπόν, ἐπακόλουθον τῆς ὁποίας ἐγίνεν ἡ διακλάδωσις τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἐρμηνεία τῶν κλασσικῶν ἔργων ἀπαιτεῖ νὰ συνταχθοῦν λεξικά, σχόλια, ὑπομνήματα, μετρικαὶ καὶ ἄλλαι μελέται.

Μεγάλῃ στροφή γίνεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν, ὅταν ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς ἀλλόγλωσσος λαὸς, δηλαδὴ οἱ Ῥωμαῖοι. Εἰς τὴν Ῥώμην Ἑλληνες διδάσκουν τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ πολλοὶ Ῥωμαῖοι σπουδάζοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα μανθάνουν τὴν ἐλληνικὴν. Οἱ Ῥωμαῖοι θαυμάζουν ὄχι μόνον τὰ κλασσικὰ ἐλληνικὰ ἀριστουργήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔργα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, τὰ θεωροῦν ὡς ὑποδείγματα, τὰ μιμοῦνται καὶ χρησιμοποιοῦν τὰ πορίσματα τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἀφοῦ ὅμως ἡ δυτικὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία κατέπεσεν, ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην διακόπτεται ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας. Κατὰ τὸν μεσαίωνα παρουσιάζονται ἐκεῖ μόνον μεμονωμένα ἴχνη τῆς γνώσεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης. Ἀλλὰ αἱ ἐλληνικαὶ μελέται ἐπιζοῦν εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἄν καὶ τὸ βυζαντινὸν κράτος ἀποτελεῖ τὴν συνέχειαν τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἦτο γνησίως ἐλληνικός. Ἐκεῖ ποτὲ δὲν διεκόπη ἡ συνέχεια τῆς γνώσεως τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἀντεγράφησαν ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας καὶ διετηρήθησαν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐβλεπαν εἰς τὴν ἀρχαιότητα τὸ ἰδικόν των παρελθόν, τὰ ἀριστουργήματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ἀνεγινώσκοντο εἰς τὰ βυζαντινὰ σχολεῖα καὶ ἐχρησίμευον ὡς ὑποδείγματα, τὰ ὁποῖα οἱ Βυζαντινοὶ ἐμελετοῦσαν καὶ ἀπεμιμοῦντο. Ἐπειδὴ ὅμως τοὺς Βυζαντινοὺς ἀπεχώριζεν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμη μεγαλυτέρα χρονικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀπόστασις, εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἀπὸ γλωσσικῆς καὶ οὐσιαστικῆς ἀπόψεως ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία ἦτο ἀπαραιτήτως ἀναγκαία. Τοιοῦτοτρόπως δημιουργοῦνται εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ μέγα μέρος μὲ τὴν βοήθειαν καὶ χρῆσιν προγενεστέρων ἐλληνιστικῶν ἔργων τὰ διάφορα φιλολογικὰ ἔργα, σχόλια, ὑπομνήματα, λεξικά κ.τ.λ. Κυρίως ἀξιοληπόμενοι εἶναι αἱ μεγάλαι συλλογαί, αἱ ὁποῖαι περιέχουν ἐκλογὰς καὶ ἀποσπάσματα

ἀπὸ τὰ ἔργα ὄχι μόνον ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων. Εἶναι γνωστόν, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔχουν γνωρίσει περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας παρ' ὅσα διεσώθησαν ἕως σήμερον. Τὸ ὅτι πολλὰ πολύτιμα ἔργα ὡς «ἐρείπια» τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας διεφυλάχθησαν, ὀφείλεται ἐκτὸς τῆς τύχης καὶ τῆς φυσικῆς φθορᾶς τῶν γραπτῶν μνημείων εἰς τὴν μεσολάβησιν τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὅποιοι τὰ παραδεδομένα ἔργα ἀξιολογοῦντες συνέλεγον καὶ ἀντέγραφον.

Οὐσιώδεις μεταβολαὶ ἐπέρχονται εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν, ὅταν αὐταὶ ὑπερβαίνουν τὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ παραδίδονται εἰς ἀλλογλώσσους λαούς. Ἡ λησμονημένη εἰκὼν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ προκύπτει πάλιν εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως. Ὡς γνωστόν, εἰς τὴν Ἰταλίαν ἀφυπνίζεται ἡ ἱστορικὴ περιέργεια διὰ τὸν ἀρχαῖον κόσμον. Ὁ Petrarca ἤδη βλέπει πρὸς Ὅμηρον μὲ μέγαν πόθον, ἀλλὰ τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπὸν τοῦ δι' ἐκείνον δὲν ἦτο ἀκόμη προσιτόν. Αἱ ἰταλοβυζαντιναὶ ἐμπορικαὶ καὶ πολιτικαὶ σχέσεις ἐπιφέρουν καὶ πνευματικὴν ἐπαφὴν καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς δυτικῆς Ἀναγεννήσεως ἡσκησαν σημαντικὴν ἐπίδρασιν καὶ οἱ βυζαντινοὶ οὐμανισταί. Τῷ 1397 ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς κατέχει εἰς τὴν Φλωρεντίαν τὴν ἐλληνικὴν ἔδραν καὶ ἀρχίζει τὴν διδασκαλικὴν δραστηριότητά του. Ὁ Ἕλλην οὐμανιστὴς διδάσκει τοὺς ξένους τὴν ἐλληνικὴν καὶ γράφει δι' ἐκείνους καὶ ἐλληνικὴν γραμματικὴν. Ἄλλοι Ἰταλοὶ μεταβαίνουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μανθάνουν ἐκεῖ τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι οἱ ἀνθρωπισταὶ τῆς Δύσεως, ἐπειδὴ ἔμαθον τὴν γλῶσσαν ἀπὸ Ἑλλήνων, ἐχρησιμοποίησαν κατ' ἀρχὰς τὴν βυζαντινὴν, δηλαδὴ τὴν νεοελληνικὴν προφορὰν καὶ μόνον βραδύτερον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑράσμου ἤρχισε νὰ ἐπικρατῇ ἡ ἀρχαία προφορά. Μετὰ τὴν κατὰληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολλοὶ βυζαντινοὶ οὐμανισταὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἰταλίαν. Καθὼς τὸ πάλαι, καὶ τώρα ὁ ζωντανὸς ἐλληνισμὸς διασώζει τὴν ἐλληνικὴν γραμματειακὴν παράδοσιν. Πολλὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα φθάνουν εἰς τὴν ἰταλικὴν γῆν καὶ οἱ οὐμανισταὶ τὰ ἀντιγράφουν καὶ τὰ μελετοῦν μὲ μέγαν ζῆλον. Ἡ τότε ἐφευρεθεῖσα τυπογραφικὴ τέχνη καθιστᾷ δυνατόν νὰ εἶναι προσιτὰ καὶ γνωστὰ τὰ μνημεῖα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς εὐρύτερους κύκλους. Δημοσιεύονται αἱ πρῶται ἐκδόσεις τῶν κειμένων, γραμματικά, ὑπομνήματα καὶ ἄλλα ἔργα. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι οἱ δυτικοὶ οὐμανισταὶ ὄντες ἀλλόγλωσσοι καὶ ζῶντες ἐντὸς τῆς ἀτμοσφαίρας ἄλλου πολιτισμοῦ ἐχρειάζοντο αὐτὰ τὰ βοηθήματα ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ταυτοχρόνως ἀπὸ τὰ βᾶθη τῆς γῆς ἀναδύονται καὶ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος, ὄχι μόνον ἐρείπια κτηρίων καὶ ἀγάλματα ἀλλὰ καὶ ἐλληνικαὶ ἐπιγραφαί. Ἀνακαλύπτεται τὸ ἀρχαῖον παρελθόν, καθὼς γράφει ὁ Engels: «Εἰς τὰ ἀπὸ τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου διασωθέντα χει-

ρόγραμμα, εἰς τὰ ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Ρώμης ἀνασκαφθέντα ἀρχαῖα ἀγάλματα ἐνεφανίσθη ἔμπροσθεν τῆς καταπλήκτου Δύσεως νέος κόσμος· ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης»¹.

Τὰ κύματα τοῦ ἰταλικοῦ ἀνθρωπισμοῦ μετ' ὀλίγον διέρχονται τὰ σύνορα τῶν Ἀλπεων. Οἱ εἰς τὰ ἰταλικά πανεπιστήμια φοιτῶντες οὐμανισταὶ προσοικειοῦνται τὸ νέον πνεῦμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ μεταφέρουν τὴν γνώσιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν συγγραμμάτων εἰς τὴν πατρίδα των. Τοιουτοτρόπως αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαὶ μεταφυτεύονται εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, ριζοβολοῦν πρωτίτως εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ Γαλλίαν καὶ διαδεδομένοι καὶ εἰς ἄλλας χώρας λαμβάνουν διεθνὴ χαρακτῆρα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι δι' αὐτὴν τὴν μετανάστευσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν καὶ διὰ τὴν μεσιτείαν τοῦ Βυζαντίου ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἑλλήνος ἐπιστήμονος Θεοδοσίου Ζυγομαλά, ὁ ὁποῖος γράφει πρὸς τὸν Γερμανὸν καθηγητὴν Μαρτίνον Crusius ἀπὸ τοῦ τουρκοκρατούμενου βυζαντινὸν ἔδαφος μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς: «Ὅρῳ δὲ νῦν... μετοικῆσαντα πάντα τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τόπων καὶ οἰκῆσαντα ἐν ὑμῖν»².

Νεωτέρα οὐσιώδης στροφή γίνεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἡ μελέτῃ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία ἐγένινεν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀναγεννήσεως κοινὸς θησαυρὸς τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, συνεπεία νέου πνευματικοῦ ρεύματος, δηλαδὴ τοῦ νεοκλασικισμοῦ, προοδεύει καὶ προκόπτει σημαντικῶς. Ἡ ἀρχαιότης γίνεται ἀντικείμενον τῆς ἱστορικῆς περιεργείας καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ εὐρυτέρων κύκλων. Οἱ κορυφαῖοι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὁ Winckelmann, ὁ Lessing καὶ ὁ Goethe δὲν πρέπει ν' ἀνακαλύψουν τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον, διότι τὰ ἀριστουργήματά του τοῦλάχιστον κατὰ μέρος ἦσαν ἤδη γνωστά, μ' ὅλα ταῦτα ἡ «κλασσικὴ» ἐποχὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποκτᾷ νέαν ἀξιολόγησιν, αἰσθητικὸν χρωματισμόν. Τότε διαμορφώνεται ἡ ἐξιδανικευθεῖσα εἰκὼν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία ἀπλώνει βαθεῖας ρίζας καὶ ἐγχαράττεται εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Ἴσως φαίνεται παράδοξον, εἶναι ὅμως ἀληθές ὅτι, καθὼς οἱ προγενέστεροι οὐμανισταί, καὶ οἱ ὁπαδοὶ τοῦ νέου κλασικισμοῦ ἐστράφησαν πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, διότι τὴν ἡσθάνοντο ψυχικῶς πλησίον πρὸς ἑαυτούς, καὶ τὴν ἐμελέτησαν, διότι ἦτο μακρὰν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν των καὶ τοιουτοτρόπως ἔπρεπεν ἡ ἐπιστήμη νὰ συμπληρῶσιν τὴν ἄμεσον παράδοσιν τῆς συγχρόνου κοινωνίας. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νέου κλασικισμοῦ διαμορφώνεται ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιότητος ἢ, καθὼς τὴν ὀνομάζουν κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἡ κλασσικὴ φιλολογία, τουτέστιν ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος ἢ μᾶλλον τὸ συγκρότημα ἐπιστη-

1. Fr. Engels, *Dialektik der Natur*, Berlin 1952, σ. 7.

2. M. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Basileae 1586, σ. 94.

μονικῶν κλάδων, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὸ σύνολον τῶν γνώσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας καὶ Ῥωμαίους. Κατὰ τὸν Wilamowitz - Moellendorff «ἡ φιλολογία, ἡ ὁποία ἔχει ἀκόμη τὴν προσθήκην κλασσική, ... προσδιορίζεται διὰ τοῦ ἀντικειμένου της, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ Ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν οὐσίαν του καὶ εἰς ὅλας τὰς ἐξωτερικεύσεις του»¹. Εἶναι ὅμως καταφανές, ὅτι εἰς αὐτὸν τὸν ὀρισμὸν ἡ ἔννοια «ἑλληνικὸς καὶ Ῥωμαϊκὸς πολιτισμὸς» περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ἀλλὰ ἡ ζωὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν ἔλαβε πέρας μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Ὑπῆρξε καὶ βυζαντινὸς ἑλληνισμὸς καὶ μεσαιωνικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, ἡ γνησία εἰκὼν τοῦ ὁποίου προκύπτει εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως. Οἱ εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐγκατασταθέντες βυζαντινοὶ οὐμανισταὶ μεταφέρουν τὰ χειρόγραφα ὄχι μόνον ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων, τὰ ὁποῖα εἰς τὴν Δύσιν ἀντιγράφονται καὶ ὕστερον καὶ τυπώνονται. Τὰ πρῶτα ἴχνη τῆς ἱστορικῆς περιεργείας διὰ τὸν βυζαντινὸν κόσμον ἐμφανίζονται ἐνταῦθα. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΣ' αἰῶνος ἡ πρόοδος τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στρέφει τὴν προσοχὴν εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς αὐτοῦ τοῦ λαοῦ εἰς τὴν Γερμανίαν. Κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ἡ μελέτη τῆς γαλλικῆς ἱστορίας καὶ κυρίως τῶν σταυροφοριῶν προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν εἰς τὴν Γαλλίαν. Οὕτω δημιουργοῦνται ἐπιβλητικὰ ἔργα, ἡ μεγάλη συλλογὴ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, τὸ λεγόμενον Παρισιακὸν Σῶμα, τὸ λεξικὸν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κ.τ.λ. Ἀλλὰ αἱ μονομερεῖς καὶ ἀντιστορικαὶ ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς, αἱ προλήψεις τοῦ νέου πνευματικοῦ ρεύματος, τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἡ ἐξιδανικευτικὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου τάσις τοῦ νέου κλασσικισμοῦ ἐπὶ πολὺν χρόνον παρακωλύουν τὴν ὀρθὴν κρίσιν περὶ τοῦ Βυζαντίου. Μετὰ μερικὰς μεμονωμένας πρωτοβουλίαις κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα εἰς πολλὰς χώρας τῆς Εὐρώπης ἀρχίζουν νὰ καλλιεργοῦνται αἱ βυζαντιναὶ σπουδαί, αἱ ὁποῖαι μόνον κατὰ τὸ τέλος τοῦ προηγούμενου αἰῶνος ἔλαβον τὴν ἐντελὴ ὀργάνωσίν των, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὴν θαυμασίαν δραστηριότητα τοῦ K. Krumbacher. Διευρυνθή λοιπὸν εἰς νέος ἐπιστημονικὸς κλάδος διεθνoῦς χαρακτῆρος, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὸ σύνολον τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὀνομάζεται Βυζαντινολογία.

Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ σημειώσω, ὅτι — καθὼς τὸ ἐξέθεσα εἰς τὸ ἀρτίως δημοσιευθὲν ἄρθρον μου² — ἀπὸ τοὺς διαφόρους ὅρους «βυζαντολογία, βυζαντιολογία, βυζαντινολογία» κατὰ τὴν γνώμην μου ὀρθὴ εἶναι ἡ τελευταία.

1. U. v. Wilamowitz - Moellendorff, *Geschichte der Philologie*, Gercke - Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft I*, Leipzig - Berlin 1927³, σ. 1.

2. Gy. Moravcsik, *Byzantinologie, Byzantologie oder Byzantologie?*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft VI*, Graz - Köln 1957, σσ. 1 - 4.

Δυνάμεθα νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὸ νεοελληνικὸν γλωσσικὸν αἶσθημα, τὸ ὁποῖον ἂν καὶ δὲν ἀπορρίπτει τὴν «βυζαντιολογίαν», προτιμᾷ ὁμως τὴν «βυζαντινολογίαν».

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς τὴν κοινὴν γνώμην τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν προκύπτει νέα εἰκὼν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐλκύει τὴν προσοχὴν τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι μετὰ τοὺς τέσσαρας αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέκτησαν τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν. Τὸ αἶσθημα τοῦ ἀναφλογιζομένου φιλελληνισμοῦ χρωματίζεται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ νέου κλασσικισμοῦ καὶ συμφῶνως πρὸς τοῦτο ἡ ἐπιστημονικὴ περιέργεια πρωτίστως ἐστράφη πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ πρὸς τοὺς «κλασσικοὺς» προγόνους τῶν Νεοελλήνων. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρώτου μὲ τὴν νεοελληνικὴν δημοτικὴν ζωὴν σχετιζομένου γερμανικοῦ ἔργου, ὁ B. Schmidt βεβαιώνει, ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκτελέσῃ ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς ἀρχαιότητος¹. Ἀλλὰ συνεπεῖα τῶν πολυτίμων ἔρευνῶν τῶν ἐπιστημόνων τῆς Νέας Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι ἐπεξέτειναν τὴν δραστηριότητά των καὶ εἰς τὰς νεωτέρας ἐποχὰς τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος, ἐντὸς ὀλίγου διεμορφώθη νέος ἐπιστημονικὸς κλάδος, τοῦ ὁποῖου ὄχι ὀλίγοι ἐργάται εὐρίσκονται καὶ εἰς ἄλλας χώρας τῆς Εὐρώπης. Αὐτὸς ὁ νέος ἐπιστημονικὸς κλάδος μελετᾷ τὴν ζωὴν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Νεοελλήνων καὶ ὀνομάζεται συμφῶνως πρὸς τὴν εὐρυτέραν ἀντίληψιν τῆς ἐννοίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας Νεοελληνικὴ φιλολογία.

Καθὼς εἶδομεν, εἰς διαφόρους καιροὺς καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν διαφόρων ἀφορμῶν ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων διεμορφώθησαν τρεῖς ἐπιστημονικοὶ κλάδοι, οἱ ὁποῖοι καταγίνονται εἰς διαφόρους περιόδους τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος, δηλαδὴ εἰς διάφορα τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος: ἡ κλασσικὴ φιλολογία, ἡ βυζαντινολογία καὶ ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία. Ἀπ' αὐτὰς κυρίως ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα εἶχον ἐπὶ πολὺν χρόνον κάποιαν ἀντίθεσιν. Αἱ προϋποθέσεις τῶν κλασσικῶν φιλολόγων καὶ ἡ μεροληψία των παρεκάλωσαν τὴν μεταξὺ των ὑπαρξίν στενωτέρων ἐπαφῶν. Ἀλλ' ἡ φυσικὴ ἐξέλιξις ἐνίκησε τὰ τεχνητὰ ὅρια. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος τὸ ἔδαφος τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἐξετάθη σημαντικῶς ὄχι μόνον εἰς συγχρονικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς διαχρονικὴν διεύθυνσιν. Τὸ ὑλικὸν τῶν γραπτῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν μνημείων ηὐξήθη τεραστίως. Εἰς τὸ ἔδαφος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀνευρέθη πλῆθος διαφόρων ἀντικειμένων καὶ ἐπιγραφῶν. Μεγίστης σημασίας ἦτο ἡ ἀνακάλυψις τῶν παπύρων. Ἡ γῆ τῆς Αἰγύπτου μᾶς ἐδῶρκε χιλιάδας τῶν συγχρόνων γραπτῶν μνημείων

1. B. Schmidt, Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum I., Leipzig 1871.

καὶ τοιουτοτρόπως ἔγιναν γνωστὰ ὄχι μόνον ἔγγραφα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ πολλὰ γραμματειακὰ ἔργα, τὰ ὅποια εἶχον τῶς θεωρηθῇ ὡς ἀπολεσθέντα. Ἐμνημονεύσαμεν ἤδη, τί μεγάλον ρόλον ἔπαιζεν εἰς τὴν παράδοσιν καὶ διατήρησιν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀριστουργημάτων ἡ μεσιτεία καὶ ἀξιολόγησις τῶν μεταγενεστέρων γενεῶν. Τὰ μεγάλα κλασσικὰ ἔργα περιήρχοντο ὡς εἰπεῖν διὰ τοῦ διωλιστηρίου τοῦ παρελθόντος, οἱ δὲ πάπυροι ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν φιλοκαλίαν καὶ κρίσιν τῶν μετεγενεστέρων αἰώνων μᾶς διέσωσαν τὰ προϊόντα τῆς γραμματείας καὶ δὴ ὄχι μόνον τὰ ἀριστουργήματα τῶν μεγάλων κλασσικῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ μικρότερα ἔργα τῶν μεταγενεστέρων ἐποχῶν. Ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως ἡ ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ περιωρίσθη κυρίως εἰς τὸν «κλασσικόν» ἑλληνισμόν. Ἡ αὔξησις τοῦ ὕλικου διεφώτισε καὶ τὰς μεταγενεστέρας περιόδους τοῦ ἑλληνισμοῦ. Πρὸ τῶν ἐρευνητῶν προεβλήθη καὶ ἡ ζωὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τῆς συνεχείας τῆς κλασσικῆς περιόδου. Ἐκτὸς τοῦ παγανικοῦ ἑλληνισμοῦ ἔγνωρίσαμεν καὶ τοὺς χριστιανοὺς Ἑλληνας τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ δὲ ἐξερεύνησις τῆς ἑλληνιστικῆς, τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς περιόδου ἀπετέλεσε γεφύρωσιν μεταξὺ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Βυζαντίου. Λοιπὸν ἠφανίσθησαν τὰ κενὰ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Ἡ προκοπὴ τῶν βυζαντινῶν μελετῶν μᾶς ἔδειξε τὴν γνησίαν εἰκόνα τοῦ Βυζαντίου καὶ διεφώτισε τὴν κοσμοϊστορικὴν σημασίαν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Τὰς ἐξιδανικευτικὰς τάσεις τοῦ νέου κλασσικισμοῦ ἀντικατέστησε νέα πραγμαστική ἀντίληψις. Διελύθη ἡ μεροληψία καὶ ἀποκλειστικότης τῶν «κλασσικῶν φιλολόγων». Ἡ μονομερὴς δογματικὴ εἰκὼν τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀντικατεστάθη ἀπὸ τὴν νέαν ἱστορικὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ ζωὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ θεωρεῖται ἀπὸ τὰς ἀμυδράς ἀρχὰς τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἕως τοῦ παρόντος ὡς ἐνιαῖον σύνολον. Τοιουτοτρόπως ὁ κύκλος τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν σημαντικῶς ἐξηπλώθη μακράν, ὑπερέβη τὰ στενὰ ὅρια τῆς παλαιᾶς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ περιέλαβε ὁλόκληρον τὸ παρελθὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Αὕτῃ ἡ ἐνωτικὴ ἀντίληψις πρῶτα πρῶτα καὶ ἰσχυρότατα ἐνεφανίσθη εἰς τὸ ἔδαφος τῶν γλωσσολογικῶν ἐρευνῶν. Ἡ γνώσις τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης γλώσσης τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐπέχυσε καταπληκτικὸν φῶς ὄχι μόνον εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ νεοελληνικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἐγινε καταφανές, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀποτελεῖ ὀργανικὴν καὶ ἀδιαίρετον ἐνότητα, καθὼς τὴν ἐτόνισεν ἐπανειλημμένως καὶ τόσον ἐντόνως ὁ ἰδρυτὴς τῆς νεοελληνικῆς γλωσσολογίας ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκις, ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βουδαπέστης¹,

1. Γ. Ν. Χατζιδάκις, Περὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου Ε', Ἀθῆναι 1908/9, σσ. 47-151. — Πβ. Γ. Ν. Χατζιδάκις, Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθῆναι 1915.

καὶ καθὼς τὴν ἀντικατοπτρίζει καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Pernot τὸ τιτλοφοροῦμενον: «Ἀπὸ τοῦ Ὅμηρου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας»¹. Τὸ σημαντικὸν μέρος τοῦ λεξιλογίου ζῇ ἀπὸ τοῦ Ὅμηρου ἕως σήμερον, ὀργανικὴ ἐξέλιξις παρουσιάζεται εἰς τὴν φθογγολογίαν καὶ τὴν μορφολογίαν καὶ ὠρισμένοι γλωσσικαὶ τάσεις παρατηροῦνται καθ' ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης. Ἡ ἐξερεύνησις τῶν λεπτομερειῶν τῆς γλωσσικῆς ἀναπτύξεως καθιστᾷ δυνατόν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰ φαινόμενα τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς γλώσσης ὀρθῶς. Μερικὰς αἰνιγματικὰς μορφὰς τῶν ἀρχαίων κειμένων διαφωτίζουν νεοελληνικαὶ ἀναλογίαι, ἀκατανοήτους φράσεις τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης τῶν παπύρων ἐρμηνεύει ἡ νεοελληνικὴ δημοτικὴ καὶ τὰν ἀπάλιν νεοελληνικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα σαφηνίζονται ἀπὸ ἀρχαῖα γλωσσικὰ φαινόμενα. Νομίζω, ὅτι εἶναι περιττὸν νὰ τονίσω, ὅτι ἡ ἐξερεύνησις τῆς ποικίλης γλωσσικῆς χρήσεως τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἀπαιτεῖ ἀπαραιτήτως τὴν γνώσιν τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης. Θὰ ἡμπορούσαμεν νὰ ἀναφέρωμεν ἀναρίθμητα παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὅποια καταφαίνεται ἅψ' ἐνός, πῶς ἐπεβίωσαν ἀρχαῖα γλωσσικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, ἅψ' ἐτέρου δέ, ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῶν κλασσικῶν ἀριστουργημάτων δὲν δύναται νὰ εἶναι γόνιμος ἄνευ τῆς βοήθειας τῆς νεοελληνικῆς, ἡ γνῶσις τῆς ὁποίας ἄλλωστε ζωοποιεῖ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Ἀρκεῖ νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὰς σχετικὰς μελέτας τοῦ Μενάρδου, τοῦ Thumb, τῆς Ἀντωνιάδου, τοῦ Grégoire, τοῦ Goossens, τοῦ Vollgraff καὶ ἄλλων, αἱ ὁποῖαι διαφωτίζουν αὐτὰ τὰ ζητήματα πολυμερῶς².

Ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης παρέχει γόνιμους ἐπόψεις καὶ ὠφελίμους ὁδηγίας καὶ διὰ τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων. Οἱ

1. H. Pernot, *D'Homère à nos jours*, Paris 1921· πβ. καὶ G. Thomson, *The Greek Language*, Cambridge 1960.

2. S. Menardos, *The Value of Byzantine and Modern Greek in Hellenic Studies*, Oxford 1909. — A. Thumb, *On the Value of the Modern Greek for the Study of Ancient Greek*, *The Classical Quarterly* 8, 1914, σσ. 181 - 205. — S. Antoniadis, *Importance du grec moderne*, Leiden 1929. — H. Grégoire, *L'étymologie de caballus ou de l'utilité du grec moderne*, *Études Horatiennes*, Recueil publié en l'honneur du bi-millénaire d'Horace, Bruxelles 1937, σσ. 81 - 93. — H. Grégoire - R. Goossens, *De l'utilité du grec moderne*, *Byzantion* 13, 1938, σσ. 396 - 399. — H. Grégoire, *Utilité et charme du grec moderne*, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 17, 1938, σσ. 5 - 26. — R. Goossens, *Grec ancien et Grec moderne ou la Grèce éternelle*, *Byzantina-Metabyzantina* 1, 1946, σσ. 135 - 164. — W. Vollgraff, *Grec ancien et Grec moderne*, *Παγκάρπεια. Mélanges Henri Grégoire I.* [Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientale et slaves, IX], Bruxelles 1949, σσ. 606 - 624. — F. Dölger, *Vom Altertum zum Mittelalter*, *ΠΑΡΑΣΠΟΡΑ*, 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961, σσ. 54 - 72. — Πβ. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* 1², Berlin 1958, σ. 194.

παιλαιότεροι ἐκδύται μετεχειρίσθησαν τὴν λεγομένην μέθοδον τῆς ἐξισώσεως, δηλαδή ἐπεδίωκον νὰ ἀπομακρύνουν καὶ ἐκρίζωσιν ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων κάθε ἀσυνήθη γλωσσικὴν μορφήν. Ἐὰν ὁμως παρατηρήσωμεν, ὅτι αἱ μορφαὶ τῆς ζωντανῆς γλώσσης καὶ τῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως σχεδὸν εἰς κάθε ἑλληνικὸν κείμενον ἔχουν συμπλεχθῇ κατὰ ἰδιαίτερον τρόπον, φαίνεται ἀναγκαῖον ἀφ' ἑνὸς νὰ μὴ παραμερισθοῦν οἱ λεγόμενοι «σολοικισμοὶ» καὶ «χυδαῖσμοί», ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ μὴ ἀντικατασταθοῦν αἱ λογοτεχνικαὶ μορφαὶ μὲ δημοτικὰς μορφάς, δηλαδή νὰ μὴ ὁμοιομορφωθοῦν τὰ σχετικὰ κείμενα. Σχετικῶς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα διδακτικὰ παραδείγματα μᾶς παρέχουν αἱ μελέται τοῦ Radermacher, τοῦ Καψωμένου, τοῦ Τωμαδάκη καὶ ἄλλων¹.

Ἄς ρίψωμεν ἓν βλέμμα καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ἀναφερομένων ἔρευνῶν. Καθὼς γνωστὸν, κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὁ Montfaucon ἐθεμελίωσε τὸν ἐπιστημονικὸν κλάδον τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, ἀλλὰ ὁ κύκλος τῆς περιορίζεται μόνον εἰς ἐκεῖνα τὰ γραπτὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς διεφύλαξαν τὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα. Ὑστερον ἀπὸ ἓνα αἰῶνα κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὀργανώνει ὁ Boeckh ἄλλον συγγενῆ ἐπιστημονικὸν κλάδον, τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπιγραφικὴν, ἡ ὁποία μελετᾷ ἐπίσης τὴν ἑλληνικὴν γραφήν, ἀλλὰ μόνον τὰ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς διασωθέντα μνημεῖα τῆς. Ὅταν κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἀνοίγονται οἱ αἰγυπτιακοὶ τάφοι μὲ τοὺς παπύρους, ἐξ αἰτίας τῶν ἀνευρεθέντων καταπληκτικῶν εὐρημάτων ἀναπτύσσεται ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστημονικὸς κλάδος καὶ ἡ Παπυρολογία, ἡ ὁποία ὁμως ἐξετάζει μόνον τὴν γραφήν τῶν παπύρων. Ἐὰν λάβωμεν ἀκόμη ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἔργον ἔχει καὶ ἡ νεωστὶ ἀναπτυχθεῖσα βυζαντινὴ Διπλωματικὴ νὰ καταγίνεται εἰς τὴν γραφήν τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, βλέπομεν, ὅτι συμφώνως πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, δηλαδή πρὸς τὴν ποιότητα καὶ ποσότητα τοῦ προχείρου ὕλικου ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων διεμορφώθησαν τέσσαρες ἐπιστημονικοὶ κλάδοι, ὁ κύκλος τῶν ὁποίων περιλαμβάνει τὴν ἐξέτασιν τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, ἀλλ' ἕκαστος ἐξετάζει μόνον ἓνα τομέα τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, δηλαδή μόνον ἐκεῖνα τὰ γραπτὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ὑπὸ ὀρισμένην γραφικὴν ὕλην καὶ κατὰ ὀρισμένην ἐποχὴν. Εἶναι πρόδηλον, ὅτι μολονότι αἱ γραφικαὶ ὕλαι ἐπηρεάζουν καὶ τροποποιοῦν κάπως τὸν χαρακτῆρα τῆς γραφῆς — κατὰ τὴν ὥραιαν μεταφορὰν τοῦ Gardthausen ὡσάν

1. L. Radermacher, Koiné, Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 224. Band, 5. Abhandlung, Wien 1947. — S. G. Kapsomenakis, Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit, München 1938. — R. Goossens ἐνθ' ἄνωτ. — Ν. Β. Τωμαδάκης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν Α³, Ἀθῆναι 1965, σσ. 26-59.

τὸ χῶμα τὸ φυτὸν —, ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν γραμμάτων μέχρι τῆς ἀνευρέσεως τῆς τυπογραφίας ὡς ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον σύνολον, καθὼς τὴν παρέστησε τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Σιγάλα ¹.

Ἄν καὶ αἱ ἔρευναι δὲν τὴν διεφώτισαν ἀκόμη ἱκανοποιητικῶς, καταπληκτικὴ εἶναι καὶ ἡ συνέχεια εἰς τὸ ἔδαφος τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς ἐξελίξεως. Μεταξὺ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας δὲν ὑπάρχει ρήξις καὶ τὰς δύο συνδέει ὀργανικὴ ἀνάπτυξις. Ἡ λογοτεχνία τῶν ἀνωτέρων βυζαντινῶν κοινωνικῶν στρωμάτων δεικνύει ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν ἀρχαίων παραδόσεων. Ἀρκεῖ νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὴν Ἰστορίαν, ὅπου ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἀρχαίων ὑποδειγμάτων εἶναι προφανής, εἰς τοὺς βυζαντινοὺς Ἀνακρεοντικούς, εἰς τὴν τεχνητῶς ἐφαρμοσθεῖσαν ἀρχαίαν μετρικὴν, εἰς τὰ ἀρχαῖα ρητορικά καὶ μυθολογικὰ στοιχεῖα κ.τ.λ. Ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς Γραμματείας δὲν δύναται νὰ εἶναι γόνιμος ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Τὸ ἴδιον δύναται νὰ διαπιστωθῇ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέσιν τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας πρὸς τὴν Ἀρχαίαν καὶ τὴν Βυζαντινὴν. Ἀρκεῖ, νομίζω, νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὰ ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ στοιχεῖα τῆς ποιήσεως τοῦ Σολωμοῦ ² ἢ τοῦ Παλαμᾶ.

Ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας ὡς ἐνιαίου καὶ ἀδιασπάστου συνόλου εἶναι ἀκόμη ὑποχρέωσις τοῦ μέλλοντος. Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ μνημονεύσω ἐνταῦθα, ὅτι ὑπάρχει μία σύντομος σύνοψις, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου ἕως τοῦ παρόντος καὶ δὴ κατὰ ἐνιαίας ἀπόψεις. Ἡ σύνοψις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὸν προῶρως ἀποβιώσαντα Οὐγγρον φιλόλογον Ἰούλιον Czebe, τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου ἐδημοσιεύθη δυστυχῶς μόνον οὐγγρυστί ³.

Ἐπίσης καταφανεῖς εἶναι αἱ συνάφειαι, αἱ ὁποῖαι συνδέουν τὰ ἀρχαῖα, βυζαντινὰ καὶ νεοελληνικὰ δημοτικὰ ἔθιμα, παραδόσεις καὶ θρύλους. Εἰς τὸ βαθύτερον ὑπόστρωμα τῆς λαϊκῆς ζωῆς παρουσιάζονται πολλὰ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἡμετέρας ἐπιβιούντα στοιχεῖα. Ἄς μνημονεύσωμεν μόνον τὶς Νεραίδες, τὶς Μοῖρες καὶ τὸν Χάροντα, τὴν συγγένειαν τῆς ἀρχαίας καὶ βυζαντινῆς μουσικῆς, τὰς ἀρχαίας καὶ ἑλληνιστικὰς παραδόσεις τῆς σημερινῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Αἱ νεώτεροι ἔρευναι παρέχουν πολλὰ καταπληκτικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν ἀδιάκοπον ἐπιβίωσιν τῶν ἀρχαίων στοιχείων. Ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσωμεν, ὅτι ἡ μορφή τοῦ Θανάτου εἰς

1. Ἀ. Σιγάλα, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1934.

2. Ν. Β. Τωμαδάκης, Ὁ Σολωμός καὶ οἱ Ἀρχαῖοι, Ἀθῆναι 1943.

3. Gy. Czebe, Görög irodalom (=Ἑλληνικὴ λογοτεχνία), Irodalmi Lexikon (=Λογοτεχνικὸν Λεξικόν), Budapest 1927, σσ. 399-428.

τὴν Ἀλκηστίν τοῦ Εὐριπίδου εἶναι ἀκατανόητος ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ νεοελληνικοῦ Χάρωνος καὶ ὅτι ἀνευρέθη νεωστὶ μία νεοελληνικὴ παραλλαγή τοῦ μύθου τοῦ Μελεάγρου καὶ ὅτι πολλαὶ βυζαντιναὶ καὶ νεοελληνικαὶ παραδόσεις ἐρμηνεύονται εἰς τὸ κάτοπτρον τῶν ἀντιστοιχῶν ἀρχαίων προηγούμενων. Ποῖα πολῦτιμα ἀποτελέσματα δύναται νὰ φέρῃ ἡ σύγκρισις καὶ παραβολὴ τῶν ἀρχαίων καὶ νεοελληνικῶν δημοτικῶν ἐθίμων καὶ παραδόσεων ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν τοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν, τὸ ἀποδεικνύει λαμπρῶς τὸ θεμελιῶδες ἔργον τοῦ μακαρίτου Φ. Κουκουλέ¹, τὴν μνήμην τοῦ ὁποίου καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἐπαναφέρω μὲ ἀγάπην καὶ σεβασμόν. Ἄλλ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀνακινεῖ ἐν γένει τὸ ζήτημα τῆς συνεχείας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ δεικνύει διαφόρους μορφάς, ὅτι ὁ ἀρχαῖος, ὁ βυζαντινὸς καὶ ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς ἔχουν καθεὶς τὸν ἰδιαζόντά του χαρακτῆρα, ἀλλ' ὅλας αὐτάς τὰς πολιτιστικὰς φάσεις ἐνώνει ὁ δημιουργὸς καὶ φορεὺς των, ὁ ἐκάστοτε Ἑλληνισμὸς, ὁ ὁποῖος διετήρησε εἰς τὴν γλῶσσάν του καὶ εἰς τὸν πολιτισμόν του τὰς παραδόσεις τοῦ παρελθόντος τριῶν χιλιετηρίδων καὶ ὁ ὁποῖος ἐδώρησε εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τόσον μεγάλας ἀξίας. Ὁ ἀρχαῖος τοῦ πολιτισμοῦ ἐγένεν ἡ κοιτίς καὶ ἡ ρίζα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ δὲ βυζαντινὸς τοῦ πολιτισμοῦ ἐθεμελίωσε τὸν πολιτισμόν τῶν λαῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

Ἐὰν συνοψίσωμεν ὅσα ἐξεθέσαμεν, δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν τὰ ἑξῆς: Εἰς τὴν σύγχρονον ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, ἡ ὁποία λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὰς συνεχεῖς καὶ τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις καὶ ἐπιδράσεις, ἐμφανίζεται ἡ ὀριστικὴ τάσις πρὸς τὴν ἐνιαίαν ἀντίληψιν καὶ τονίζεται ἡ ἐννοία τῆς ἐνότητος ὁλονὸν ἰσχυρότερον. Ἐμπροσθεν τῶν ὀμμάτων μας ἀνοίγεται ὡς ἐνιαῖον σύνολον τὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἱστορικὴν ζωὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ὅλας τὰς ἐξωτερικεῖς της. Καὶ αὐτὸ εἶναι φανερόν γνώρισμα τῆς γενικῆς τάσεως τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀπαιτούσης κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὑπερβολικὴν διακλάδωσιν συνθετικὴν θεωρίαν καὶ ἐνωτικὴν ἀντίληψιν.

Ὁ μακαρίτης διδάσκαλός μου, ὁ Γουλιέλμος Peez, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, πρῶν ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τῷ 1895 εἰς τὴν κοσμητορικὴν ὁμιλίαν του ἐτόνισε τὴν ἐνότητα τῆς κλασσικῆς, μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ ὕστερον τῷ 1905 εἰς τὴν ἀκαδημαϊκὴν διατριβὴν του ἐπεξεργάσθη τὸ σύστημα τοῦ συγκροτήματος τῶν ἐπιστημονικῶν κλά-

1. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς Α' I-II, Β' I-II, Γ'-Δ' καὶ Ε' παράρτημα, Ἀθῆναι 1948-1957.

δων, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν εἰς τὸν κύκλον τῆς γενικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας¹. Ἐγὼ ὁ ἴδιος εἰς μίαν μελέτην, ἣ ὅποια ἔχει δημοσιευθῇ οὐγγρῖστι² καὶ εἰς τὴν ἀνακοινώσιν μου τὴν γενομένην εἰς τὸ Ζ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον προέτεινα, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ἄλλας ὁμοίας ἐπονομασίας, τὸν τεχνικὸν ὄρον «ἐ λ λ η ν ο λ ο γ ί α», ὁ ὅποιος κατὰ τὴν γνώμην μου φαίνεται κατάλληλος διὰ νὰ εἶναι ὀνομασία τῆς ἐπιστήμης, ἣ ὅποια μελετᾷ ὁλόκληρον τὴν ἱστορικὴν ζωὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἐννοεῖται, ὅτι εἰς ἐπιστήμων δύναται νὰ ἀναπτύξῃ ἐρευνητικὴν δραστηρίαν μόνον εἰς στενότερον καὶ περιορισμένον τομέα τοῦ τρισχιλιετοῦς ἑλληνικοῦ παρελθόντος καὶ ὅτι ἡ λογικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ἀπαιτεῖ καὶ περαιτέρω τὰς ἰδιαίτερας ἐρεῦνας τῶν ἐιδικῶν καὶ ὅτι ἡ ἔνωσις αὐτοῦ τοῦ πελωρίου ἐδάφους εἰς μίαν πανεπιστημιακὴν ἔδραν — ὅποια εἶναι καὶ ἡ ἰδική μου — εἶναι μόνον ἀναγκαστικὴ λύσις. Ἀλλὰ μ' ὅλα ταῦτα ἡ εἰσαγωγή τῆς ἐννοίας Ἑλληνολογία δὲν ἔχει μόνον θεωρητικὸν χαρακτήρα, ἔχει καὶ πρακτικὴν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ τὴν μόρφωσιν τῶν ἐιδικῶν.

Νομίζω, ὅτι δι' Ὑμᾶς τοὺς Ἑλληνας ἀκροατάς μου, τοὺς ἀμέσους κληρονόμους καὶ φορεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ ὅποιοι μελετοῦν ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἑλληνικῆς παρελθοντολογίας καὶ παροντολογίας τόσον πολυμερῶς καὶ ἐπιτυχῶς, εἶναι αὐτονόητα ὅσα ἐξέθεσα, ἀλλὰ δὲν εἶναι τοιαῦτα διὰ τοὺς ξένους ἐρευνητάς, οἱ ὅποιοι — καθὼς καὶ οἱ παλαιοὶ οὐμανισταὶ — εἶναι ἠναγκασμένοι μετὰ σοβαρὰς γλωσσικὰς σπουδὰς ν' ἀρχίζουσιν τὴν ἐξερεύνησιν ὁποιοῦδήποτε τμήματος αὐτῆς τῆς διεθνοῦς ἐπιστήμης. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ βυζαντινολόγος πρέπει νὰ γνωρίσῃ τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην μου κατὰ μέγα μέρος διευκολύνει καὶ δὴ καὶ γονιμοποιεῖ τὴν ἐργασίαν τοῦ κλασσικοῦ φιλολόγου, ἐὰν δὲν ἐγκλείεται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλ' ἀποκτᾷ τοῦλάχιστον γενικὰς γνώσεις περὶ τῆς μεταγενεστέρως ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἔρχεται εἰς συνάφειαν μὲ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦ ζωντανοῦ Ἑλληνισμοῦ, καθὼς τὸ ἐτόνισα καὶ εἰς μίαν οὐγγρικὴν μελέτην μου³.

1. V. Pecz, A classica philologia egyetemeinken és gymnasiumainkon (=Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὰ πανεπιστήμιά μας καὶ εἰς τὰ γυμνάσιά μας), Kolozsvár 1895. — V. Pecz, A classica philologia jönnöje, tekintettel hazai viszonyainkra (=Τὸ μέλλον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ὑπὸ ἔποψιν τῶν περιστάσεων μας), Budapest 1905. — Πβ. W. Pecz, Klassische und mittel- und neugriechische Philologie, Byzantinische Zeitschrift 21, 1912, σσ. 377-378.

2. Gy. Moravcsik, A görögés latin filologia magyar feladatai (=Αἱ οὐγγρικοὶ ὑποχρεώσεις τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς φιλολογίας), Egyetemes Philologiai Közlöny 57, 1933, σσ. 8-24.

3. Gy. Moravcsik, Antik görögség-élő görögség (μὲ γαλλικὴν περίληψιν: Hellénisme antique - Hellénisme vivant), Parthenon 14, 1946, σσ. 24-41.

Ἔπρεπε κάθε φοιτητής, ὁ ὁποῖος ἀφοσιώνει ἑαυτὸν εἰς τὰς ἑλληνικάς σπουδάς, νὰ ἐξοικειωθῇ μὲ τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν. Ἡμεῖς οἱ Οὐγγροὶ ἀκολουθοῦμεν αὐτὴν τὴν ἀρχήν. Εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βουδαπέστης ἀπὸ ἡμισείας καὶ πλέον ἑκατονταετηρίδος, δηλαδὴ ἀφ' ὅτου ἤρχισε τὴν διδασκαλικὴν δρᾶσίν του ὁ πρῶν διδάσκαλός μου, ὁ Ροῦσος Ρουσόπουλος, διδάσκεται ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀδιακόπως.

Εἶμαι πεπεισμένος, ὅτι ἡ ἑλληνολογικὴ θεωρία κατὰ τὸ μέλλον ὄχι μόνον θὰ διευρύνῃ τὸν κύκλον τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ τὰς ἐμβαθύνῃ σημαντικῶς.

(1963)

GYULA MORAVCSIK